
LIPUŠEV NOVI PREBOJ REGIONALIZMA

Florjan Lipuš (1937) je s svojo sodobno povestjo *Boštjanov let* (2003) ustvaril izrazit primer proze, ki je po svojem tematskem in jezikovnem, celo narečnem izvoru koroška, regionalna, po svoji povednosti in slogovni zmogljivosti pa odprta v svet moderne literarne kulture. V središču dogajanja je otrokova (Boštjanova) vojna in jezikovna travma, pa tudi travma zakotnega konservativnega okolja, iz katerih se mukoma prebija v svojo drugačnost in prostost. Jezikovna strategija pripovedi vsebuje močno notranjo napetost med jezikovno arhaiko, ki jo Lipuš vzdigne v sodobni književni jezik, in moderno intelektualizacijo ter stilizacijo, ki ju hkrati potaplja nazaj v danes starodavni ljudski, narečni govor. Ni čisto naključje, da je v času nivelizirajoče globalizacije, ta jezikovna okrepitev slovenščine prišla prav iz območja njene največje ogroženosti, ki je Lipuša močno prizadela že v otroških letih.

Florjan Lipuš (1937), ki živi in dela na avstrijskem Koroškem, je že z romanom *Zmote dijaka Tjaža* (1972) postal eno najbolj vidnih imen sodobne slovenske proze. Roman, ki je doma doslej doživel šest izdaj, je kmalu prodrl tudi v širši svet: nemški prevod Petra Handkeja in Helge Mračnikar *Der Zögling Tjaž* je izšel pri ugledni založbi Residenz Verlag v Salzburgu leta 1981 in zatem leta 1984 kot žepna izdaja pri Suhrkampu v Frankfurtu; francoski prevod Anne Gaudu *L'élève Tiaz* pa je izšel pri Gallimardu v Parizu leta 1987. Tudi večina njegovih poznejših knjižnih del, na primer *Odstranitev vasi* (1983), *Jalov pelin* (1985), *Srčne pege* (1991) in *Stesnitev* (1995), je skoraj sproti izhajala v nemščini, večinoma pri celovškem založniku Wieserju ali pa pri salzburški Residenz Verlag.

Že ta zunanja knjižna dejstva po svoje opozarjajo na neko zelo vidno lastnost Lipuševe proze, ki je prav ta, da je v svojem tematskem in jezikovnem izvoru izrazito koroška in regionalna, po svoji povednosti in učinkovitosti pa nadregionalna, odprta v svet moderne literarne kulture. Intenzivni stik med enim in drugim – se pravi, na eni strani s trdo ozemljenim koroštvom, v njegovi pokrajinski, družbeni in človeški resničnosti, na drugi strani pa z avtorjevim silovitim duhovnim odrivom od tradicionalnega koroštva – je pravzaprav glavna in nenehna notranja napetost Lipuševe proze, tudi določilo njenega ustroja, tako v vsebini kot v jeziku. Povedano drugače: Lipuš zmore nenavadno močno notranje poenačenje s svojim slovenskim koroškim svetom in je usodno ujet vanj že od otroških let, hkrati pa zmore tudi neko

strašno razdaljo do tega najbolj njegovega sveta, zmore radikalno drugačnost, upornišvo in kritiko, ki seže vse do ikonoklazmov različnih vrst. Sem sodi že uporniška zgodba koroškega zavodarja, dijaka Tjaža, ki gre do skrajnosti in se konča katastrofično. In nič drugače ni z Lipuševim jezikom, ki je globoko zasajen v koroško narečje in njegovo arhaiko, hkrati pa pretanjeno stiliziran in intelektualiziran po meri sodobne literature.

Skozi to globinsko dvojnost, ki ji lahko sledimo že od prve knjige *Črtice mimogrede* (1964) naprej, s premiki v eno ali drugo smer, od skrajnega verizma do skrajne fantastike, se da ogledati tudi njegovo najnovejše delo *Boštjanov let*, ki je izšlo z letnico 2003 pri podjetni Študentski založbi v Mariboru in je neke vrste moderna vaška povest. V posameznih sestavinah bi bila na prvi pogled lahko celo naslednica nekdanje mohorjanke, vendar je v resnici nekaj čisto drugega, vsebinsko in jezikovno zahtevnejšega, celo takega, kar klasično vaško povest postavi na glavo, jo razdre in je njena popolna opozicija. Gre za literarno zvrst, ki ustreza omenjenemu Lipuševemu dvojnemu, binarnemu razmerju do domačega sveta. Hkrati bi se o *Boštjanovem letu* dalo reči, da je Lipušovo prozno pisanje tu doseglo posebno zgostitev, osredinjenost v tematskem in stilnem smislu, nekakšno kristalizacijo in zaokroženje. Pred časom je v nekem intervjuju sam izjavil, da piše knjigo, ki da »se navezuje na Zmote dijaka Tjaža« in se mu zdi, da se z njo in »zdaj krog res sklepa«.

Boštjanova zgodba je taka, da res do kraja razgrne Lipušovo hudo podobo koroštva. Že z dijakom Tjažem je uprizoril tragični spopad občutljivega in upornega mladoletnika z brezdušnim, v bistvu zatiralskim domačim okoljem. Tokrat je zavrtal globlje in neprijaznemu, zdaj v zakotne hribe pomaknjenemu koroškemu okolju izpostavil še občutljivejše bitje, otroka Boštjana, ki seveda tudi nosi več črt avtorjeve lastne mladostne izkušnje. Boštjanova (in v zaledju tudi avtorjeva) zgodba ima korenine v otrokovi vojni travmi: s samotnega doma v hribih so otrokom nekega dne odpeljali mater, ki se ni več vrnila in je pozneje končala v krematoriju nacističnega taborišča. Dogodek, nasilni odgon matere, se je silovito zarezal v duševnost šestletnega Boštjana, ga notranje spodrezal, zaprl vase, v strah in v tujstvo do ljudi. Drugi del njegove zgodbe se pomakne v povojni čas in v mladostništvo. Preživlja ga na novem domu v dolini, pri očetu drvarju, ki se je vrnil s fronte in si našel drugo ženo. Tu prestaja Boštjan svojo drugo mračno zgodbo, ki je zgodba otroka in mladoletnika v surovem okolju brezdušnega garaštva, kjer ne poznajo ne ljubezni ne igre in ne prostosti. Samo tretja Boštjanova zgodba se skrito in mukoma prebija na svojo svetlo stran: to je ljubezen do dekleta Line, ki pa mu je zaradi njenega višjega, kmečkega stanu po vseh navadah in postavah soseske prepovedana. Vendar Boštjan naposled zmore veliko čustveno moč, ki potegne vase tudi Lino. Tak je torej Boštjanov let, ki niti ni let, ampak trpeče izkopavanje samega sebe iz travme in zatrtosti. Tudi Tjažev let je bil naporno početje in izteklo se je v samomor. Boštjanov let je še težji, konča pa se v pokončnem upanju. Zgodba, kot smo jo tu zajeli samo v pomenostavljenem in splošnem zarisu, je taka, da se zdi še zmeraj od daleč pripeta na shemo vaške povesti, družinske in ljubezenske hkrati, pa tudi s srečnim koncem, prilagojenem bralskemu pričakovanju preproste vrste. Toda ta zunanji obrisni nastavek v nekdanjo popularno literarno iluzijo Lipuš temeljito prevrta in spodnese z globinskimi vertikalami psihološke, sociološke in duhovne obravnave Boštjanove

in drugih zgodb. Ta videnja segajo daleč čez regionalni determinizem in realizem vaškega dogajanja h globljim vprašanjem socialne, eksistencialne in ontološke antropologije. Pa tudi slogovno Lipuš prestopa okvire klasične pripovedi, prestopa jo navzdol in navzgor, v skrajni verizem ali magično fantastiko, tako da svojo pripoved odpira jezikovnemu dinamizmu moderne proze.

Iz glavne notranje zgodbene črte Boštjan – mati skozi celotno besedilo in v pogostnih pripovednih sunkih deluje strašna otrokova vojna travma. To ni samo žalostni spomin na nenadno in nasilno izgubo matere. Je več in je nekaj usodnega, je nekakšen nikoli več ustavljiv notranji potres ob izgubi doma, ljubezni, varnosti in lastne samobitnosti. Strah in breztalnost sta se naselila v samo središče Boštjanove narave in postala njegova usoda, iz katere ne more in je vanjo do dna duše privezan. Tudi pozneje, ko odrasča in je odrasel, ga pot nagonsko in zmeraj znova vodi iz doline nazaj, v samotno in zapuščeno Tesen – s krajevnim pa tudi simbolnim pomenom –, kjer je bil nekoč njegov dom, zdaj pa razpada in se spreminja v grobljo, po njej vse bolj sega gozd, ki jemlje vase tudi vse drugo naokrog, nekoč domače in počlovečeno. To minevanje in izginevanje ima seveda tudi globlje in univerzalnejše pomenne. Pri obujanju izgubljenega je zraven še Boštjanov izredno živ spomin na babico, markantno figuro velike življenjske in duhovne moči. Skrbela je za otroke potem, ko so odgnali mater in so ostali sami. Toda tudi njegovo pomnjenje babičine smrti ni samo žalosten spomin. Je strašni prizor njenega umiranja, ki ga je kot otrok doživljal čisto od blizu in se mu je razrasel v pošastno podobo mitičnega škopnika, ki groteskno frfota nad preostanki babice. Gre brez dvoma za izjemno upodobitev smrti v slovenski literaturi. Iz te smrti pa prestrašeni otrok izkoplje še nekaj več, nekaj nesmrtnega: babičinega duha, ki se je izmotal v belo meglico in ta pobliskava in se prenaša po nebu kot posebne vrste večernica, ki pride lahko ob vsakem času. Tu se Boštjanova travma odpre v nekakšno samodejno transcendenco, v osebno in avtonomno religioznost, ki je ni več mogoče privezati na nobeno dogmo. Boštjanov religiozni čut se je zbral okoli babičinega dobrega in škopnikovega zlega duha in se zgodaj odtrgal od šolskega nauka.

Še več. Strahotni udarec je Boštjan doživel kot nemočen otrok, ki mu po babičini smrti ni bilo pomoči od nikoder. Zazdelo se mu je, da je celo Križani na gozdni poti v Tesni pogledal proč in obmolknil: »Takrat je molčečnik obrnil glavo proč in mižal.« Bog je bil nemočen kot Boštjan sam in samo še v tej nemoči je prizadeti otrok začutil nekaj skupnega z »molčečim« (pisanim z malo začetnico) in zarodek zgodnjega dvoma. Boštjan je »padel v praznino« in se kopal iz nje, kot je vedel in znal, po svoji in težki poti. Pozneje, ob doraščanju, se mu je upiralo vse, kar je religioznemu čutu hotelo nadeti okvire določljivega in dorečenega ali celo zapovedanega in institucionalnega. Zaradi notranjega pretresa se mu je utrgala pot do običajne vere, vse si je moral graditi in postavljati sam in na novo, s prvinskim instinktom dvoma zraven. Od tod je pognal tudi njegov čisto osebni svet sanj. Kadar je bila tesnoba prehuda, se je zatekal na samotno jaso v gozdu, na svojo »planotko« v »samopozabno gledanje«, ko so se mu skale, grmovje in drevesa, ki so se jih držale grozljive ljudske pripovedi o samomorilcu, spreminjali v prijazne podobe in sporočila, kakršnih od ljudi nikoli ni slišal. Tu nekje je Lipuš svojega mladostnika pripeljal na prag domišljajske poetizacije sveta, toda poetizacije, ki je imela v svojem zaledju zmeraj spremljavo grozljivega in grotesknega in je že daleč od novoromantične tradicije.

Tako Boštjanova travma, v bistvu osebna in nacionalna hkrati, odpira tako rekoč vse razsežnosti človekove eksistence. Iz enkratnega se razrašča v zgodovinsko in simbolno, iz regionalnega v univerzalno. Svoj vrh doseže v sklepnem delu pripovedi, ko mu mati naposled po svoji notranji in nadrazumski poti sporoči še zadnjo resnico o sebi, in to je strašni prizor njenega umiranja v gmoti teles pod krematorijskim plinom.

Druga zelo vidna in bolj zunanja črta dogajanja, ki prav tako v presledkih poteka skozi celotno besedilo, razkriva razmerje Boštjan – soseska. To je gorjanska in podgorjanska srenja malih in najemnih kmetov, kajzarjev, drvarjev, dninarjev in pastirjev. Gre za skupnost, ki je še vsa ujeta v svojo materialno revščino, v nekem smislu arhaično revščino, še pred njenimi poveljnimi spremembami k novim gmotnim možnostim, ki pa so povzročile tudi praznitev tega prostora in razseljevanje, beg od nečloveških »bojev na požiravniku«. Življenje Boštjanovih Tesnjanov je še skrajno trdo. Njihove nravi in njihovo mišljenje, oboje je kot pribito v račun preživetja, v delo in »šparanje« in vsestransko »ohrnost«, v mentalno ozkost, ki izključuje vsak bolj sproščeni življenjski zagon. Mati in babica sta bili za Boštjana samo še kot spomin iz davnine. Na očetovem domu mu je razen dela prepovedano vse. Svoje frnikole ima skrite in kadar se z njimi igra, se igra sam in na samem. Igra velja za nekaj škodljivega, nanjo gledajo kot na nekaj, kar pelje v mehkužnost in nesposobnost. Tod se otroka tudi ne poboža, kot se lahko poboža žival, in tudi jokati se ne sme. Najbolj zanesljiva vzgojiteljica sta delo in palica, ki je zmeraj pri roki. Boštjan mora z očetom v gozd in gozdarska dela pozna do potankosti. Lipušev opis, kako z očetom podirata zajetno smreko, je monumentalen tako v svojem verizmu kot v svojih globljih, simbolnih pomenih, naravnanih v nekakšno tiho in napeto dramo. Tu se Boštjan prvič zares upre. Ne da bi oče opazil, naredi tako, da se drevo podre prepozno in narobe, v sramoto dobrega drvarja, kar je oče bil. Boštjan je notranji tujec tudi pri očetovi hrupni poroki, pri vaškem ženitovanju, ki je veseljačenje, kakršnega zmore samo revščina, ko pride redka priložnost, da pozabi na svojo odpoved in ponori v prostost. Tu bi se Lipuševi humoristi in groteskni uprizoritvi slovenske ženitovanjske radosti lahko poklonil tudi Federico Fellini.

Posebno pozornost pa je Lipuš posvetil duhovni, se pravi verniški podobi Boštjanove soseske in ustanovi, ki vodi in varuje duše teh preprostih ljudi. Lipuševa podoba vernosti, kakršno živi srenja in tudi kakršno drži pokonci župnik z mežnarjevo pomočjo vred, je v resnici samo dodatni, cerkveni del vaške duhovne revščine. Je verništvo slaboumne vrste. Pri srenji temelji na strahu, poslušnosti in sprenevedanju, pri župniku pa na ukazovanju in oblastništvu. Ne eno in ne drugo ne zmore nečesa, kar bi peljalo k čisti vernosti in k resničnemu etosu. Pod ceremonialnim verništvom ostaja človeška surovost nedotaknjena. Ko bodo možje prišli iz cerkve in od naukov domov, bodo spet in še naprej pretepali svoje žene in otroke. Tudi vsa svetost irske svetnice Marjete na cerkveni podobi nič ne zaleže. Možje jo na tihem, in z župnikom vred, doživljajo bolj spolno kot sveto. In ženske so vse zagledane v njena bujna oblačila in obeske, ki jih same nimajo. V tem sprenevedastem in hkrati do kraja zamoraliziranem okolju črede in pastirja je seveda pod najhujšim udarom vaška erotika in vse kar sodi v njeno bližino. Neusmiljeno je opazovana, zasledovana in obrekovana še preden sploh lahko pride do greha, ki je v teh dušah beseda vseh besed. In vendar se Boštjanova mlada ljubezen vnema prav v cerkvi, kjer

vsem tercijalsko popadljivim pogledom navkljub, ki križajo prostor, strmo strmi v lepo Lino. In prav njen oče je mežnar, najtrši vaški primer spodnjega dušnega oblastništva, tudi nad hčerjo. V Boštjanu samem se ljubezen sprošča počasi in mukoma, vsa je zapredena v njegovo tesnobo, vendar je neustavljiva in se vse bolj ujema z njegovo prvinsko uporniško naravo, ki se prebija v prostost. Lina mu ni samo ljubica, postaja še nekaj več: vse bolj čuti, da bo z njo zmagal nad sosesko in njenim nečloveškim, zatiralskim redom. Ob Lini »so se spet vračala merila in pravila« pravega človeškega sveta, ki ga je nekoč začutil ob materi in babici, zatem pa izgubil. Natanko ve, da bo ob Lini »odžaloval mater« in da se bo naposled sesula njegova notranja trdnjava, njegova poškodba iz otroštva. Ve, da je korak k Lini korak k živosti. Zgodba z Lino se izteče v odrešilni stavek: »Boštjan se je rodil med žive.« Še enkrat in v novi, ostri Lipuševi koroški različici se je v slovenski literaturi zgodila človekova osebna osvoboditev skozi erotiko, ob kateri je bila slovenska konzervativnost skozi stoletja najbolj trda in popadljiva.

Lipušev zagon zoper konzervativno vaško katolištvo, ki je bilo v resnici druga glavna travma Boštjanove mladosti, gre v satiro in grotesko. Z ostro kritiko posega tudi čez regionalno podobo stvari v zgodovino krščanstva in njegovega nasilja, v papeške zmote in vprašljive cerkvene nauke. Na teh mestih postaja Lipuš drzen retorik, uporniški protipridigar, ki kot da prinaša s Koroške v naš čas nekakšne nove in žive odmeve daljnih Erazma Rotterdamskega in Primoža Trubarja. Čaščene vaške »šege in navade« si upa ogledati še z njihove druge strani.

Tretja dogajalna smer pričujoče Lipuševe proze pa poteka po črti, ki bi jo lahko imenovali: vprašanje jezika, njegove zatrtosti in osvoboditve.

Najprej, Boštjanov jezik. Tudi ta je globoko zaznamovan z njegovo otroško travmo.

»Po odhodu matere, preden jo je zmanjkalo na vrhu klanca, se mu je zaprlo v grlu, težnost se je zajedla v jezik, klada mu je legla na usta, in Boštjan je potehmal povsem umolknil, zunanje pretopil v notranje, ostal nem, bil sam svoj sogovornik in nasprotnik, o ničemer ni govoril več, o vsem je molčal, povest se mu je zgnetla v stavek, stavek v besedo, beseda v nemi pok.«

Boštjanova komunikacija s svetom je postala molk. Sledimo mu lahko v njegovem samotnem razmišljanju in čutenju, ne v dialogu, ki ga ni. Tudi z Lino se ne pogovarja, čeprav je ves prevzet od nje, hodi z njo po gozdni poti in pot sama mora delati zanj, ko se oži in ju bliža. Toda jezikovna zavrtost ni samo Boštjanova osebna poškodba, je jezikovna zavrtost njegove skupnosti sploh in koroškega gorskega zakotja. Lina prav tako nima besed in se sporazumevata mimo njih. Tako je pač v njunem svetu.

»Za toliko reči seve ni bilo izraza, ni bilo orodja, ni bilo poguma. Tudi njeni ljudje in z njimi ona, narojeni v nepredušni in zavrti molk, v brezglasno potajenost, so se razodevali, izražali v poslu, se udejanjali z nalaganjem in pregledovanjem dela in opravkov, dobro izvedljivih le v molčečnosti in le v skrajni sili podprtih s kako besedo. Sestajali so se, a niso se pozdravljali, pozdrav je bila kaka malost, drobec vremena, zamah z orodjem, pomig z glavo, navezava na kak vsakdanji opravke, okrnina stavka. Posel, posel je bil gonilo medsebojnega občevanja, bil pozdrav in nepremakljiva mera pri izbiri jakosti besed. Kaj čuda, saj tod okoli vsi molčijo, molči meseno in leseno, ker so tisto malo povedali že predniki.«

Ti ostri izrezi jezikovne revščine koroškega gorjanstva spominjajo na nekdanje začetke boja za drugačno slovenščino. Prešernova podoba rovtarskega jezika v *Novi pisariji* je daljna predhodnica Lipuševih opažanj še v našem času. Tako se nazadnje ves Boštjanov travmatični krog – od nacističnega genocida do zatrtga življenja soseske – zbere ob vprašanju govora in jezika.

To vprašanje pa se je preneslo tudi na avtorja samega in globoko v njegovo pisanje. V recenziji Igorja Bratoža smo brali, da je jezik glavni junak te Lipuševe novele. V nekem smislu je to res. Gre za poseben, silovit in opazen napor pisateljeve jezikovne strategije in stilne kulture. Opaziti ga je bilo že v njegovi prvi knjigi *Črtice mimogrede* iz leta 1964 in pozneje je redkokdaj pojenjal, raje naraščal, v *Boštjanovem letu* pa dosegel nekakšen vrh. Kdor je temu pojavu sledil, ni mogel prezreti, da izhaja iz Lipuševe koroške jezikovne travme, porojene najprej v mladih letih z nacizmom, kot se je nekaj podobnega in jasno izpričanega dogajalo pri Alojzu Rebuli, ki je kot otrok prav tako doživel udarce po maternem jeziku z druge, italijanske strani, kar ga je pognalo k stopnjevanju stilni kulturi. Lipuš je šel tokrat daleč in svojo jezikovno strategijo odprl zelo na široko. Za glavno podlago pripovedi je izbral koroško narečje, ljudski govor prvinskega in neurbanega okolja, lahko bi rekli koroško jezikovno arhaiko. Tako v besedju kot v skladnji in še posebej v frazeologiji, vmes pa so tudi sledovi stare cerkvene retorike. Iz te ljudske podlage tudi sam tvori še naprej, v nove izrazne možnosti, pa naj se obrača v smer radikalnega verizma ali mitične fantastike. Bralec, posebno če sam ni nekoliko zasajen v koroške ali gorenjske govore, včasih tudi izgublja tla in se počuti v igri narečnega manirizma. Po drugi strani pa Lipuševa jezikovna strategija dela v čisto nasprotno smer. V intenzivni odziv od narečne starožitnosti k sodobnemu jezikovnemu intelektualizmu in esejizmu. Izid je zanimiv. Vsebuje neko dražljivo napetost med jezikovno arhaiko, ki jo Lipuš vzdiguje v književni jezik, in sodobno stilistiko, ki jo hkrati potaplja nazaj v danes že kar starodavni ljudski govor. Vmes pa je še njegova osebna jezikovna igra, ki deluje v obe smeri in posega po vsem, po glasovju pa mimo besed in skladnje do frazeologije. Tu se lingvističnim analizam odpirajo zanimiva polja. Vendar že zdaj ni mogoče mimo opažanja, da je Lipuš s svojo izrazno zmogljivostjo opravil nekaj pomembnega. V času globalizacij, ki se dogajajo na vseh območjih življenja in mišljenja in nam tanjšajo tudi jezik, če se tega zavedamo ali ne, mu je uspelo oživiti zanimiv in bogat del slovenske jezikovne arhaike, ga umestiti med tokove današnjega branja in ga dati v čutenje, vedenje in na ogled naši civilizaciji, ki opazno izgublja nekatere prvinske, najbolj ozemljene plasti svojega jezika. In tega Lipuš ne počenja lahkoverno, z obujanjem kakšnega starega domačijstva, temveč skozi ostrost sodobnega skrajno preizkušenega in svobodnjaško odprtega duha. Gre za jezik, ki se bori s svojo smrtjo in zna biti zelo močan.

O *Boštjanovem letu* bi se moglo reči, da je delo, v katerem se da iz daljave uzreti neko tipično črto v arheologiji slovenske duše na njeni dolgotrajni poti iz zatrtosti v prostost, tudi jezikovno. Problem je Lipuš zasidral regionalno, koroško, njegove pomene pa je poglobil v območje občečloveškega in univerzalnega.